

Pragmatička uloga navodnika u romanu *Ponornica* Skendera Kulenovića

Šta se, osim citata, stavlja u navodnike? // Ono što može, možda, značiti to što je kazano, / ali, prije svega, ono što se odnosi, to jest što / upućuje na nešto drugo, nešto izvan sebe... // Stoga, / sve što sam ja rekao, ili napisao, / trebalo bi staviti u navodnike

Amir Brka

1. Navodnici su veoma korisni, ali i proturječni interpunkcijski znakovi. Na jednoj strani, oni su najsnažniji zaštitnici istine, budući da se stavljaju kada se tuđe riječi navode doslovno, onako kako su izgovorene ili napisane. Na drugoj strani, oni su znakovi koji olakšavaju udaljavanje od istine, jer se pišu kada se riječi koriste u značenju koje je drukčije od uobičajenog, kada se koriste na neprimjeren način, sa suprotnim smislom, ironijom, u pretvaranju, ruganju i situacijama koje su na bilo koji način sumnjive.¹ Pritom navodnici omogućavaju da se spomenuto udaljavanje od istine odvija na način koji je sasvim prihvatljiv tradicionalnom poimanju morala, odnosno ono ni u kom slučaju nije laž, obmana, zlonamjerno iskrivljivanje. Navodnici čitaoca upozoravaju na to. Stoga oni u tekstovima funkcioniraju kao značajni pragmatički signali. Drukčije kazano, riječi napisane u navodnicima prenose više značenja nego iste riječi napisane bez navodnika.²

1.1. Jedan je od glavnih zadataka pragmatike tumačenje *govornikova značenja* (engl. *speaker's meaning*), odnosno onog značenja koje govornik namjerava prenijeti, bez obzira na oblik i sadržaj iskaza kojim ga želi prenijeti (usp. Yule 1997: 3). Ako se navodnici dobro protumače, dovode čitatelja za jedan korak bliže istini, odnosno onom izvornom značenju koje autor teksta namjerava odaslati.

¹ Pravopisni se priručnici uglavnom slažu u vezi s upotrebom navodnika. Usp.: *Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika sa pravopisnim rečnikom* (1960: 112–113), Halilović (1996: 95), Halilović (1999: 43–45), Jojić (2004: 99–100), Babić – Finka – Moguš (1996: 113–116), *Hrvatski pravopis* Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje (2013, <http://pravopis.hr/pravilo/navodnici/71/>), Pešikan – Pižurica – Jerković (1997: 141–143).

² Ova se konstatacija može primijeniti i na druge interpunkcijske znake (navedimo zasad samo primjer uzvičnika), tako da ovaj rad možemo smatrati samo početkom istraživanja odnosa pragmatike i interpunkcije u književnim tekstovima.

1.2. U suvremenim se tekstovima mnogo citiraju tuđe riječi, a u njima se također riječi često koriste sa suprotnim značenjem, ironijom i sl. Potreba za znakovima kojima će se upozoravati na takve pojave toliko je izražena da govornici često i u usmenoj komunikaciji prstima pokazuju navodnike, uslijed bojazni da njihova poruka, šala ili kritika bude protumačena na *doslovan*, odnosno u danom kontekstu *pogrešan* način.

1.3. Ako sasvim pojednostavljeno predstavimo ljudsku komunikaciju, možemo reći da se ona svodi na prijenos poruke od pošiljatelja do primatelja. Pritom pošiljatelj poruku kodira na neki način, a primatelj je mora na odgovarajući način dekodirati, da bi komunikacija bila uspješna. Ako su navodnici dio neke poruke, i oni podliježu istim procesima kodiranja i dekodiranja kao i ostatak poruke. Tada je prilično jednostavno izvršiti kodiranje, jer govornik ili pisar znaju s kojom namjerom u poruku unose navodnike. S druge strane, kod primatelja poruke mogu se pojaviti dileme prilikom dekodiranja. Može se zapitati je li pošiljatelj poruke navodnicima želio ukazati na to da su riječi koje su u navodnicima doslovno prenesene ili je želio ukazati na to da ih koristi na neuobičajen način, s ironijom, određenom sumnjom, odnosno kao nešto što nije sasvim točno ili od čega se on ograđuje – nešto što je *navodno*.

2. U ovom radu pokazat ćemo kako su upotrebljavani navodnici u romanu *Ponornica* Skendera Kulenovića. Da bismo pokazali značaj navodnika pri dekodiranju poruke, kao i mogućnost da interpretacija navodnika bude dvosmislena³, počet ćemo od jednog problematičnog primjera:

Tako počinje prevod na “bosanski”, a Muhamed-efendija uči na turskom originalu, jer to djeluje uzvišenije; “bosanski” prevod ionako svi znaju napamet, ili bar priču pjesme, pa im nije teško slijediti i na turskom, koji niko ovdje ne zna, osim Muftije, mene i strica Kunstmalera; još pet stotina godina turska vlast ovdje da je ostala, ovi negdanji patareni govorili bi “bosanski”. (str. 154–155)⁴

³ Valjana interpretacija dvosmislenih (višesmislenih) izraza pokazuje se kao zadatak za koji je sama semantika nedostatna. U analizu se nužno mora uključiti i pragmatika.

⁴ Svi citati iz teksta *Ponornice* u ovom radu preuzeti su iz prvog izdanja – Nolit, Beograd, 1977.

Kako protumačiti navodnike u ovoj rečenici? Ne možemo ih ni u kom slučaju proglasiti greškom ili rezultatom nepažnje, jer se ponavljaju triput. U svim se slučajevima riječ “bosanski” odnosi na jezik. Naročito je značajan završni dio rečenice, jer se može koristiti kao prigodan citat o stabilnosti bosanskog jezika ili kao prigodan propagandni slogan, bez obzira na kontekst, odnosno bez ikakve veze s fabulom romana *Ponornica*. Naravno, navodnici u tom slučaju više štete nego što koriste. Može se protumačiti da služe da se autor ogradi od tog naziva i da se bosanski jezik predstavlja kao sumnjiv pojam.⁵

2.1. Istina je da bi navodnike u rečenici koju analiziramo najbolje protumačio onaj tko ih je i napisao. Pošto nemamo tu mogućnost, ostaje da se oslonimo na ono što imamo – sam tekst. Ako pristupimo tumačenju upotrebe navodnika bez analize teksta *Ponornice* i pritom budemo raspoloženi za teoretiziranja koja se ne mogu dokazati, možemo doći do nekih fantastičnih zamisli.

2.2. Jedna je od njih da navodnike nije napisao Skender Kulenović, već lektor, urednik ili netko tko je u vrijeme nastanka djela sprovodio cenzuru. Druga je ideja da ih zbilja jest napisao Kulenović, ali da je to učinio da se ogradi od eventualnih prigovora za nacionalizam ili jednostavno da sebi ne prouzroči probleme s vlastima i Partijom u vremenu koje je bilo takvo kakvo jest. Međutim, ni jedna ni druga ideja ne izgledaju vjerodostojno ako se uzme u obzir sama tematika i fabula *Ponornice*. U tekstu ovog romana sigurno postoji mnogo “opasnijih” odlomaka koji bi se bez detaljnijeg uvida u kontekst mogli smatrati nacionalističkim ili bar “problematičnim” ili politički nekorektnim. Navest ćemo samo dva kratka odlomka:

1) Psi ovčarski zatrkuju se za nama, izlijeću čak i pred konje, laju: vau, vau, vlau, vlau, vlah, vlah.

Fehim mirno opuckuje kandžijom, više im u šali:

“Kakav Vlah! Nije Vlah, nego Turčin!”

(Zaista, prvi put mi dopire u svijest: ova onomatopeja, koja odista prisiljava čovjeka da i iz pasjih usta čuje tu riječ Vlah, u svijetu u kojem sam se rodio znači nešto do zla boga prevarno i pogano.) (str. 21)

2) U tom trenutku pogledah oca do svih njegovih strahova: da mu se sin iz tog “Hrakova” nikad neće vratiti, da će se tamo i oženiti, da će zbog neke tamo đidije i vjeru promijeniti, pa će se njemu unučad mjesto Selim i Fatima zvati Vaso i Jovanka! To njemu da se desi, to da se naše čisto i slavno koljeno povlaši, pojovani – džigericu svoju čovjek da izjede, u zemlju da propadne, bolje otići u taj “Hrakov” i ubiti ga! (str. 40)

⁵ Zato se na blogovima i društvenim mrežama ova misao ponekad citira bez navodnika. A to opet – nije korektno. Ni prema autoru, ni prema tekstu, ni prema čitateljima. Korektno je navesti misao onakvu kakva jest – ili je ne koristiti nikako.

Objektivno gledano, ovakvi bi primjeri bili “za-sluzniji” da budu cenzurirani. Ili možda podcjenjujemo značaj imenovanja jezika? Ali u romanu u kome se govori o međuljudskim odnosima različitih vrsta, između ostalih i o odnosima među vjerskim / etničkim / političkim skupinama, sasvim je “moguće po zakonima verovatnosti ili nužnosti” (Aristotel 2008: 71) da likovi progovore i na način prikazan u citiranim odlomcima. Pisac i djelo bili bi neuvjerljivi kad bi bilo drukčije.

2.3. Ako bismo u ovom trenutku imali uvid u sami rukopis *Ponornice*, ne bi nam bilo od presudne važnosti jesu li bilo koji navodnici na nekom mjestu napisani ili nisu. Tekstovi se dotjeruju tijekom njihova nastanka, griješi se i prepravlja, traže se bolja rješenja. Na kraju, nama čitateljima najvažnija je ona verzija teksta koja je izvršila najveći utjecaj na historiju, odnosno ona koja je objavljena, a kasnije ušla u nastavne planove i književni kanon. A u njoj je riječ *bosanski* napisana u navodnicima.

3. Naša nas analiza vraća na sam tekst. A ako već gledamo tekst, onda treba podsjetiti na veoma važnu činjenicu da eksplicitni stavovi koji su izneseni u tekstu ne moraju biti stavovi autora teksta. Ako je neka misao “stavljena u usta” nekom liku, onda je treba i pripisati tom liku. Naravno, sam autor nije bez “krivice” u svemu tome, jer su likovi samo skice, konstrukcije, razvijajući teme i nosioci radnje, koja će iznjedrili ideju. A ideja je ono za što odgovornost snosi autor.

3.1. Čiji su onda navodnici? Cijeli tekst *Ponornice* predstavljen je kao zapisana ispovijest Muhamedbega, čovjeka koji je u dubokoj starosti i koji opisuje događaje koji su se dogodili za vrijeme jednog ljetnog raspusta prije mnogo godina, dok je on bio student. Dakle, to je prvi korak udaljenosti između pisca Kulenovića i navodnika u kojima stoji riječ *bosanski*. Možemo reći da je na papir – naravno, taj je papir samo jedan element priče, nikako zbiljski papir na kome piše pisac – navodnike stavio Muhamedbeg, pripovjedač. Prema tome, ako bismo željeli da u tekstu *Ponornice* pročitamo Kulenovićev stav o nazivu *bosanski jezik*, to ne možemo postići tumačeći samo jednu rečenicu. Kulenovićeve stavove treba potražiti u biografskim zapisima, dnevnicima, zapisima poštenih suvremenika ili u cjelini njegova djela. Tako i stavove o jeziku. U vezi s riječju *bosanski* u *Ponornici*, između pisca i navodnika stoji makar jedna ograda – *pripovjedač*.

3.2. Ima li između pisca i navodnika još koja ograda? Prenosi li pripovjedač tuđi stav, tj. služe li navodnici kao znak citata? Znači li “bosanski” “baš tako i nikako drukčije; doslovno tako; ne ‘zemaljski’ ili kako drukčije”? U tom je slučaju distanca između pisca i navodnika još veća. Ili su možda navodnici znak iro-

nije, negiranja, pripovjedačeve sumnje u vjerodostojnost naziva *bosanski*. Da bismo to razriješili, moramo razmotriti lik pripovjedača i kontekst u kome je rečenica ostvarena.

4. Fabula romana *Ponornica* obuhvaća više događaja u kojima je pripovjedač Muhamedbeg aktivni ili pasivni sudionik. Jedan od tih događaja jest mevludska svečanost u seoskoj džamiji. Imam uči tekst mevluda na turskom i na bosanskom jeziku. Rečenica koju analiziramo komentar je tog učenja. Radnja *Ponornice* odvija se nekad za vrijeme austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini. Na temelju dužih i kraćih citata i parafraza mevludskog teksta koji se prenosi u tekstu *Ponornice* može se zaključiti da je riječ o mevludu Saliha Gaševića. A taj je mevlud prijevod mevluda turskog pjesnika Brusali Sulejmana Čelebije. To su ta turska i bosanska varijanta koju imam u *Ponornici* uči u džamiji. Mevlud Saliha Gaševića objavljen je prvi put 1878. godine pod naslovom *Mevlud a' lani ala lisan-i Bosnevi (Jasni i uzvišeni Mevlud na bosanskom jeziku)*.⁶ Ovaj bi naslov mogao donekle objasniti navodnike u konstrukcijama *prevod na "bosanski"* i *"bosanski" prevod*, u smislu da Muhamedbeg koristi navodnike jer ukazuje na riječ koja je navedena na korici mevluda i koja se kao takva često koristi. To bi bila upotreba navodnika za doslovno prenošenje tuđih riječi, u ovom slučaju Gaševićih, a uz to i riječi naroda, kome je poznata priča pjesme, a nerijetko i cijeli tekst. Međutim, i kad bi sva ova učitavanja tumačenja bila točna, ona ipak ne mogu objasniti navodnike u trećem slučaju. Tu nema sumnje da se "bosanski" odnosi na jezik i to nema veze sa samim mevludom.

5. Kako, onda, protumačiti sporne navodnike? Vjerujemo da je najbolje rješenje da se pogleda kako se inače u cijelom tekstu koriste navodnici, pogotovo u slučajevima koji nisu sporni. Pritom ćemo zanemariti navodnike u upravnom govoru,⁷ u kome su oni dominantno tehnički znakovi, odnosno pokazatelji da je tekst koji je njima označen *tuđi govor*. Treba ispitati ostale upotrebe navodnika u *Ponornici*.

Detaljnim pregledom ostalih upotreba navodnika u tekstu *Ponornice* ustanovili smo da se uvijek koriste u tri tipa konteksta.

5.1. Prije svega, koriste se za označavanje manje poznatih riječi, karakterističnih za podneblje u kome se vrši radnja, dijalektizama, naprimjer: *Vidim, u moju čast "kalufirao" fes i obukao svečano, bajramsko odijelo...* (str. 19).

⁶ Mnogo podataka o mevludu kao žanru te o mevludima na bosanskom jeziku može se pronaći u zborniku *Mevlud u životu i kulturi Bošnjaka* (Obradović 2000) te u tekstu "Formalne, stilske i idejne odlike Gaševićeva, Bašagićeva, Zenunovićeva i Kadićeva mevluda" (Bulić 2016).

⁷ To ne znači da takva upotreba navodnika u nekim slučajevima ne može imati pragmatičku ulogu.

Na jednoj ledini uz cestu, čobani se "umeću", bacaju kamena s ramena. (str. 21) [...] ... uze kamen i "ukopa me" (prebaci me za toliko koliko bi mi zemlje bilo potrebno za grob). (str. 23) [...] "Obveselio", ovaj glagol djeluje na mene pradrevno. (str. 31) [...] Najmlađa se još i "nabakamila": mlijekom se – znam cio postupak – umila, lice, obraze naročito, orujila mrkocrvenom pastom... (str. 56) [...] "upitati se", to ovdje znači upitati za zdravlje onoga s kojim se razgovara, pa dalje redom... (str. 58) [...] Ta slatka pita majčin je izum, napravljen prema jednoj stambolskoj. Stambolska je od "nulerice", najfinijeg bijelog, a majčina od crnog pšeničnog brašna... (str. 74)

5.2. Veoma se često navodnici koriste za označavanje fraza koje su karakteristične za narodni govor ili govor nekog lika ili grupe, u smislu "baš tim riječima":

... slušao sam ponizno njegove uzgredne napomene o opasnostima koje čovjeka vrebaju u životu i njegove blage savjete ("učen neukom, zreo zelenom") (str. 11) [...] a nekmoli ovaj Tahirbegov mrakobijes na budavu kazuistiku vodećih azharskih profesora, "kalupčija, ispod čijih kalupa" – sav je bio u poređenjima – "ispadaju ideje uglačane i kao nove, kao naši kasablijski sirotinjski fesovi kad se kalupe uoči Bajrama" (str. 12–13) [...] Kupatilo, kažem, i dodajem da se kod nas "poslije onoga" čovjek mora okupati... Ona (još ljuta) okupaće se "bez obzira", ali kako se to ovdje radi? (str. 34) [...] A u zelenoj Bursi vidio sam veleljepne grobnice sultana, takve da "onaj koji ih nije vidio ništa nije vidio"... (str. 67)

Ni u jednom od navedenih slučajeva navodnici ne služe tome da ukazuju na drukčije značenje riječi koje su njima označene. Njihova se pragmatička uloga ogleda u činjenici da oni ukazuju na određene elemente konteksta: dočaravaju ozračje u kome se radnje odvijaju, pokazuju da je narator sposoban vrednovati i definirati pojedine jezične izraze te govore nešto o jezičnim kompetencijama likova (jedan je lik *kalufirao* fes, a drugi lik koristi oblike *kalupčija*, *kalup*, *kalupiti*).

5.3. Ipak, postoje primjeri u kojima su riječi upotrijebljene s drukčijim značenjem, ali ni u njima otklon od osnovnog značenja nije ironičan niti služi da obezvrijedi neku pojavu. Ni u tim primjerima navodnici nisu pripovjedačevi, nego i on bilježi riječi onako kako ih koriste njegovi sugovornici i na taj način doprinosi autentičnom opisu zbilje. Tako, naprimjer, za sobu u kući slikara Jovana u kojoj Jovan drži slikarski pribor pripovjedač kaže "atelje" (*Iz "ateljea" izneseni su nekud štafelaj, platna, sve slikarsko...* /str. 179/). Ili kad za konje pravoslavnih trgovaca kaže da su "opasni", time ne iskazuje svoj stav o njima, nego prenosi stav kočijaša Fehima, od koga je dobio informacije o tim konjima. A riječ *opasni*, naravno, ne znači da predstavljaju stvarnu opasnost za okolinu, već da su dobri trkaći konji.

6. Zanimljiva je upotreba navodnika u vezi s deiktičkim riječima. Usporedimo upotrebu deiktičke riječi *naš* u konstrukcijama “*naš*” *fijaker* i “*naš beg*”: *Na stanici me već čekao fijaker. “Naš” fijaker, zvali smo ga tako, a bio je u stvari Djedov* (str. 18); ... *za kmetove i fukaru bio je “naš beg”* (str. 29). U tekstu ima dovoljno podataka o tome tko je to “mi” koje progovara u navedenim rečenicama. Navodnici se u oba slučaja koriste jednako. Prvenstveno znače ‘doslovno, baš tako’. Uz to, navodnici ukazuju i da je riječ *naš* upotrijebljena u prenesenom značenju: “*naš*” *fijaker* nije stvarno *naš*, već pripada Djedu, a “*naš beg*” čak i ne pripada *kmetovima* i *fukari*, već im je samo blizak zbog svog odnosa prema radu, netipičnog za ostale begove. Razlika u upotrebi navedenih dvaju primjera riječi “*naš*” očituje se u namjerama govorećeg lica, odnosno naratora, u jednom i u drugom slučaju. Očigledne su pozitivne konotacije koje Muhamedbeg pripisuje Djedovu *fijakeru* kad ga zove “*našim*”. S druge strane, lika koga *kmetovi* i *fukara* zovu “*naš beg*”, tj. Muratbega, Muhamedbegova brata, sam narator Muhamedbeg ne zove tako. Time prema njemu ne iskazuje divljenje i simpatije koje iskazuju *kmetovi* i *fukara*, premda je Muratbeg Muhamedbegu doslovno *više njegov* nego *kmetovima* i *fukari*.

7. U poglavlju *Ponornice* u kome se opisuje konjska utrka i sukob muslimanskih i pravoslavnih mladića pripovjedač u jednom odlomku prepričava ono što mu je rekao njegov rođak Smailbeg, koji je inače konjički oficir u austrougarskoj vojsci. On “u priči ne navija ni za koga”, čak ni za konja na koga se kladio. Najvažnija je odlika tog odlomka kombiniranje doslovnog navođenja tuđih riječi s naratorovim riječima. Harmonično smjenjivanje tuđih i naratorovih riječi u ovom navedenom odlomku jedan je od dokaza Kulenovićeve spisateljske vještine. Tim se smjenjivanjem postiže živost pripovijedanja i čitatelju se stvara privid autentičnosti. U postizanju tih učinaka navodnici imaju ključnu ulogu:

Cijela stvar je počela otuda što je neko od “*naših*” povikao kako je vidio da je neko od “*njih*” prosuo pred Arapušu i Atilu punu kesu konjskih muha, pa su se konji uzjogunili i usporili, a to je iskoristio Novičin binjedžija te je gotove pobjednike pretekao i tako “*na prevaru*” utekao. Smailbeg smatra da je Novičin Jabučilo “što jest, jest, zbilja okrilatio” i da je ova glasina bila samo “*naša bijesna nemoć*”, te počеше “*s naše strane*” psovke i prijetnje, i “*s njihove*” isti uzvrat... (str. 230)

Jasno je da su u navodnicima Smailbegove riječi, a ne riječi pripovjedača Muhamedbega. Dakle, pripovjedač koristi navodnike da podcrta da je rečeno baš tako, doslovno.

U ovom je odlomku pragmatički zanimljiva i upotreba navodnika u vezi s deiktičkim riječima “*naši*” i “*njihovi*”. Narator Muhamedbeg stavljajući Smailbegove riječi *naši* i *njihovi* u navodnike prenosi jednu

značajnu pragmatičku informaciju, jer pokazuje da Smailbeg, koga je ranije opisao na najljepši način (to je možda i najljepši muški portret u bosanskohercegovačkoj književnosti) i koji je predstavljen kao nosilac progresivnih ideja i vrline, koji ne navija ni za jednu stranu – u krizi, ipak, možda i nesvjesno, iskazuje da zna koja je strana njegova. Ali same riječi u navodnicima nisu upotrijebljene s ironijom. Navodnici su ovdje, kao i u ostalim mjestima u *Ponornici*, oznaka tuđih riječi i znače da je nešto rečeno “*baš tako*”.

8. Na osnovu svega rečenog smatramo da nema razloga drukčije tvrditi ni za navodnike u kojima je napisana riječ *bosanski*. Dakle, *još pet stotina godina turska vlast ovdje da je ostala, ovi negdanji patareni govorili bi “bosanski”* – “*bosanski*” doslovno, a ne navodno. To je naziv koji koriste njegovi govornici, “*negdanji patareni*”, kako ih zove Kulenovićev Muhamedbeg.

Sam Muhamedbeg ni tu ne iznosi svoj stav o nazivu jezika. Na jednom drugom mjestu, govoreći o supruzi austrijskog kotarskog predstojnika, on kaže da je “*naučila ponešto domaći jezik i druži se s hanumama*” (str. 59). Riječ *domaći* nije stavljena u navodnike. A za priču o bosanskom jeziku u *Ponornici* veoma je zanimljivo to kako ga naziva supruga kotarskog predstojnika. Muhamedbeg navodi da mu je neprijatno kad mora sam pričati s njom. Kaže: “*Nije to da bi mi bila odbojna ili mrska, nego ne znam njemački (a ona francuski), pa će u onoj smijuriji od jezika svaki čas zastajati, pucketati prstima. O, o, wie sagt man das am bosnisch? i pogledati u mene da ja to kažem*” (str. 140). Dakle, *bosnisch*. I tu je naziv jezika napisan bez navodnika, a budući da je upotrijebljen u rečenici na njemačkom, koja je samom upotrebom drugog jezika istaknuta i pripisana ženi kotarskog predstojnika, može se smatrati njenim riječima. Na osnovu teksta *Ponornice* ne može se reći je li taj naziv naučila od hanuma s kojima se družila ili je upotrebom tog naziva sprovela politiku koju je zastupala njena država (i suprug).

9. U ovom smo tekstu željeli prikazati kako se koriste navodnici u romanu *Ponornica* Skendera Kulenovića i ukazati na značaj navodnika za interpretaciju tog romana, ali i iskaza uopće. Stavljanje riječi u navodnike veoma je značajna smjernica za razumijevanje teksta i važna pomoć čitaocu da od mogućih značenja iskaza izabere baš ono koje govornik namjerava prenijeti. Dakle, navodnici su značajno pragmatičko sredstvo. Značajnu pragmatičku ulogu mogu imati i drugi interpunkcijski znakovi pa smatramo da istraživanje međudnosa interpunkcije i pragmatike treba biti predmet obimnijeg istraživanja.

IZVOR

Kulenović, Skender (1977), *Ponornica*, Nolit, Beograd.

LITERATURA

- Aristotel 2008. *O pesničkoj umetnosti*, preveo Miloš N. Đurić, Dereta, Beograd.
- Babić, Stjepan, Božidar Finka, Milan Moguš 1996. *Hrvatski pravopis*, 4. izdanje, Školska knjiga, Zagreb.
- Bulić, Halid 2016. "Formalne, stilske i idejne odlike Gaševićeva, Bašagićeva, Zenunovićeva i Kadićeva mevluda", u: *Teme iz lingvističke bosnistike*, Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli, 185–198.
- Halilović, Senahid 1996. *Pravopis bosanskoga jezika*, KDB "Preporod", Sarajevo.
- Halilović, Senahid 1999. *Pravopis bosanskoga jezika: Priručnik za škole*, Dom štampe, Sarajevo.
- Jojić, Ljiljanja (prir.) 2004. *Pravopisni priručnik*, EPH d.o.o. Zagreb i Novi Liber d.o.o. Zagreb.
- Jozić, Željko (gl. ur.) 2014. *Hrvatski pravopis*, prvo internetsko izdanje, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Obradović, Džafer 2000. *Mevlud u životu i kulturi Bošnjaka. Zbornik radova – Izbor mevluda – Bibliografija*, BZK Preporod, Institut za bošnjačke studije, Sarajevo.
- Pešikan, Mitar, Jovan Jerković, Mato Pižurica 1997. *Pravopis srpskoga jezika*, školsko izdanje, Matica srpska, Novi Sad; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika sa pravopisnim rečnikom* 1960. Matica srpska, Novi Sad; Matica hrvatska, Zagreb.
- Yule, George 1997. *Pragmatics*, 3rd impression, Oxford University Press, Oxford.

SUMMARY

A PRAGMATIC FUNCTION OF QUOTATION MARKS IN SKENDER KULENOVIĆ'S NOVEL *PONORNICA*

The essay contends that quotation marks have a pragmatic function as well as an orthographic one, since they contribute to a better understanding of utterances. The correct interpretation of the utterance written in quotation marks could be important for the proper interpretation of a literary work. In this essay this is exemplified on the novel *Ponornica* by Skender Kulenović. It points to the need for comprehensive research of connections between punctuation and literary pragmatics.

Key words: Skender Kulenović, *Ponornica*, quotation mark, novel